

SOLIQ IMTIYOZLARI SAMARADORLIGINI BAHOLASH ASOSIDA BUDJET DAROMADLARI BARQARORLIGINI TA'MINLASH YO'LLARI

Qosimov Abduraxmon Abduxamid o'g'li

O'zbekiston Respublikasi

Bank-moliya akademiyasi magistranti

E-mail: abdurahmonqosimov1@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20957433>

Bozor iqtisodiyotida soliq siyosati faqat budjetni daromad bilan ta'minlash vositasi emas, balki iqtisodiy faollikni tartibga soluvchi mexanizm hamdir. Shu sababli ko'plab davlatlar muayyan tarmoq, hudud yoki faoliyat turini rag'batlantirish uchun soliq imtiyozlaridan foydalanadi. O'zbekiston sharoitida ham soliq yukini maqbullashtirish, investitsion muhitni yaxshilash va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda. Ammo soliq imtiyozlari soni va hajmi oshgani sari ularning budjetga ta'sirini aniqlash, maqsadlarga erishish darajasini o'lchash hamda samarasiz imtiyozlarni qisqartirish zarurati kuchayadi.

2025-yilga mo'ljallangan soliq va budjet siyosatiga oid normativ hujjatlarda budjet daromadlarining kamayishiga olib keladigan soliq va bojxona imtiyozlarini joriy etish yoki bekor qilish tartibini moliya yili barqarorligi bilan bog'lashga e'tibor qaratilgan. Bu yondashuv shuni ko'rsatadiki, imtiyozlar qisqa muddatli ma'muriy qaror emas, balki budjet rejalashtirish tizimi, davlat xarajatlari majburiyatlari va o'rta muddatli fiskal strategiya bilan uzviy bog'langan bo'lishi lozim. Xalqaro valyuta jamg'armasi O'zbekiston bo'yicha 2024-yilgi maslahatlarida soliq bazasini kengaytirish, ayrim daromadga asoslangan imtiyozlarni qayta ko'rib chiqish va soliq ma'murchiligini kuchaytirish zarurligini qayd etadi.

Jahon bankining davlat moliyasi bo'yicha tavsiyalarida soliq xarajatlarini alohida hisobotlarda ko'rsatish, ularning maqsadi va natijasini baholash hamda samarasiz rag'batlarni bekor qilish muhimligi ta'kidlanadi. Bu yondashuv O'zbekiston uchun ham dolzarb, chunki budjet daromadlari barqaror bo'lmasa, ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy himoya va infratuzilma xarajatlarini moliyalashtirishda bosim kuchayadi. Demak, soliq imtiyozlari iqtisodiy rivojlanishga xizmat qilishi bilan birga, davlatning ijtimoiy majburiyatlarini bajarish imkoniyatini cheklamasligi kerak.

Ilmiy adabiyotlarda soliq imtiyozlari ko'pincha "soliq xarajatlari" sifatida talqin qilinadi. Ya'ni davlat to'g'ridan-to'g'ri subsidiya bermasdan, ayrim soliq to'lovchilarga imtiyoz yaratadi va shu orqali budjetga tushishi mumkin bo'lgan daromadning bir qismidan voz kechadi. Noroc (2023) soliq xarajatlarini baholashda ularning kiritilish maqsadi, yo'qotilgan daromad hajmi va muqobil budjet vositalari bilan taqqoslash zarurligini ko'rsatadi. Granof, Luby va Zachary (2025) esa soliq xarajatlari muntazam ko'rib chiqilmasa, ular budjet intizomini zaiflashtirishi va fiskal muvozanatga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ta'kidlaydi.

Quyidagi jadval soliq imtiyozlari samaradorligini baholash va budjet daromadlari barqarorligini ta'minlash bo'yicha asosiy mexanizmlarni tizimlashtiradi.

1-jadval

Soliq imtiyozlarini baholash orqali budjet daromadlari barqarorligini ta'minlash mexanizmlari

Mexanizm	Mazmuni	Budjetga ta'siri	Amaliy qo'llash sharti	Kutiladigan natija
----------	---------	------------------	------------------------	--------------------

Xarajat–natija tahlili	Imtiyoz qiymati iqtisodiy natija bilan solishtiriladi	Samarasiz tushum yo‘qotishlari kamayadi	Investitsiya, bandlik va tushum KPilari belgilanadi	Imtiyozlar dalilga asoslanadi
Sunset clause	Imtiyoz oldindan belgilangan muddat bilan beriladi	Doimiy fiskal yuk cheklanadi	Muddat tugaganda qayta baholash o‘tkaziladi	Avtomatik uzayish kamayadi
Soliq xarajatlari hisoboti	Imtiyozlar budjet hujjatlarida alohida ko‘rsatiladi	Shaffoflik va nazorat kuchayadi	Yillik hisobot va ochiq ma‘lumotlar bazasi yuritiladi	Parlament va jamoatchilik nazorati oshadi
Maqsadli imtiyoz	Rag‘bat aniq tarmoq, hudud yoki ijtimoiy maqsadga bog‘lanadi	Resurslar tarqoqligi kamayadi	Imtiyoz oluvchilar mezonini aniq bo‘ladi	Qo‘llab-quvvatlash manzilli bo‘ladi
Raqamli monitoring	Imtiyozdan foydalanish real vaqt ma‘lumotlari asosida kuzatiladi	Soliq bazasi yashirilishi qisqaradi	Soliq, bojxona va kadastr ma‘lumotlari integratsiya qilinadi	Ma‘murchilik sifati oshadi
Soliq bazasini kengaytirish	Imtiyozlardan bo‘shagan sohalarda umumiy tushum bazasi oshiriladi	Daromadlar barqarorlashadi	Norasmiy sektor, QQS zanjiri va elektron hisob-fakturalar nazorat qilinadi	Fiskal muvozanat mustahkamlanadi

Manba: muallif tomonidan IMF, World Bank, OECD yondashuvlari hamda soliq xarajatlari bo‘yicha ilmiy adabiyotlar asosida tuzildi.

Jadvaldan ko‘rinadiki, soliq imtiyozlarini boshqarishda eng muhim masala ularni umumiy deklarativ rag‘bat sifatida emas, balki natijasi o‘lchanadigan fiskal instrument sifatida ko‘rishdir. Agar imtiyozning qiymati aniqlanmasa, u davlat xarajatlari bilan teng darajada nazorat qilinmaydi. Shu sababli soliq xarajatlari hisobotini davlat budjeti loyihasi bilan birga e‘lon qilish imtiyozlar bo‘yicha qaror qabul qilishni shaffoflashtiradi.

Budjet daromadlari barqarorligini ta‘minlash uchun soliq imtiyozlarini uch guruhga ajratish maqsadga muvofiq: strategik imtiyozlar, vaqtinchalik rag‘batlar va samarasiz imtiyozlar. Strategik imtiyozlar yuqori qo‘shilgan qiymat, eksport, innovatsiya yoki ijtimoiy ahamiyatli faoliyat bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Vaqtinchalik rag‘batlar inqiroz, yangi sanoat yo‘nalishi yoki hududiy rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash uchun beriladi. Samarasiz imtiyozlar

esa maqsadga erishmagan, budjetga yuqori zarar keltirgan yoki raqobatni buzayotgan rag'batlardir.

Imtiyozlarni muddatli cheklash fiskal xavflarni kamaytiradi. Amaliyotda ko'p imtiyozlar vaqtinchalik deb joriy etiladi, biroq keyinchalik ular uzaytiriladi va doimiy xarajatga aylanadi. Sunset clause, ya'ni imtiyozni avtomatik tugatish mexanizmi, har bir rag'batni ma'lum davrdan so'ng qayta ko'rib chiqishni majburiy qiladi. Bu mexanizm budjet daromadlarini rejalashtirishda aniqlikni oshiradi va samarasiz imtiyozlarni o'z vaqtida tugatishga imkon beradi.

Yana bir muhim yo'nalish — imtiyozlarni raqamli nazorat qilishdir. Elektron hisob-faktura, onlayn kassa, soliq to'lovchi profili, bojxona ma'lumotlari va bank tranzaksiyalarini tahlil qilish orqali imtiyozdan foydalanish hajmini aniqroq ko'rish mumkin. Raqamli monitoring imtiyoz oluvchining belgilangan shartlarga rioya qilayotganini aniqlaydi, soxta aylanmalar va sun'iy soliq optimallashtirish holatlarini kamaytiradi. Li va Liu (2024) mahalliy fiskal daromad sifatini oshirishda soliq ma'murchiligini kuchaytirish va soliqdan tashqari tushumlarga ortiqcha tayanishni kamaytirish zarurligini qayd etadi.

Soliq imtiyozlari bilan budjet daromadlari o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashda adolat tamoyili ham muhimdir. Agar imtiyozlar tor doiradagi korxonalar yoki ma'lum guruhlariga haddan tashqari ko'p berilsa, imtiyozsiz faoliyat yuritayotgan soliq to'lovchilar uchun teng raqobat sharoiti buziladi. Bunday holatda imtiyoz iqtisodiy rag'bat emas, balki selektiv afzallikka aylanadi. Shuning uchun imtiyozlarni berish mezonlari aniq, ochiq va natijaga bog'langan bo'lishi kerak.

Fiskal barqarorlikni saqlash uchun imtiyozlar umumiy soliq stavkalarini pasaytirish siyosati bilan aralashtirib yuborilmasligi lozim. Umumiy stavka pasayishi barcha soliq to'lovchilar uchun bir xil sharoit yaratadi, imtiyoz esa tanlangan yo'nalishga beriladigan maxsus rag'batdir. Ayrim hollarda keng soliq bazasi va nisbatan past, barqaror stavkalar tizimi ko'plab individual imtiyozlarga qaraganda samaraliroq bo'lishi mumkin. Chunki bunday yondashuv soliq ma'murchiligi xarajatlarini kamaytiradi, biznes uchun prognoz aniqligini oshiradi va budjet tushumlarini barqarorlashtiradi. Tadqiqotdan kelib chiqib, soliq imtiyozlari samaradorligini oshirish uchun bir nechta amaliy takliflar ilgari suriladi.

Xulosa qilib aytganda, soliq imtiyozlari budjet daromadlariga qarama-qarshi vosita emas, balki to'g'ri boshqarilganda soliq bazasini kengaytiruvchi va iqtisodiy faollikni kuchaytiruvchi instrument bo'lishi mumkin. Buning uchun imtiyozlar manzilli, muddatli, shaffof va natijaga bog'langan bo'lishi shart. Imtiyozlar samaradorligini baholash, soliq xarajatlari hisobotini yuritish va raqamli monitoringni kuchaytirish budjet daromadlari barqarorligini ta'minlashning asosiy yo'nalishlari hisoblanadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. O'zbekiston Respublikasining 2025-yilga mo'ljallangan soliq va budjet siyosatining asosiy yo'nalishlari to'g'risidagi normativ hujjatlar. Lex.uz, 2024.
2. International Monetary Fund. (2024). Republic of Uzbekistan: 2024 Article IV Consultation—Staff Report.
3. World Bank. (2022). Uzbekistan Public Expenditure Review: Better Value for Money in Human Capital and Water Infrastructure.
4. World Bank. (2024). Guidance for Public Finance Reviews.

5. Noroc, D. (2023). Tax Expenditures in the Budgetary and Tax System: Definition and Evaluation. *Economica*.
6. Granof, M. H., Luby, M., & Zachary, M. (2025). An Essential Component of Any Policy Toolkit to Address Federal Budget Deficits: Tax Expenditure Reform. *Public Budgeting & Finance*.
7. Li, X., & Liu, T. (2024). Strategies for Improving the Quality of Local Fiscal Revenue. *Journal of Statistics and Economics*.
8. Shon, J. (2022). The Dilemma Between Fiscal Decentralization and Budget Balance. *Transylvanian Review of Administrative Sciences*.
9. Zotikov, N. (2023). Fiscal function of taxes, its impact on budget revenues at various levels. *Vestnik Universiteta*.
10. Vybihal, V. (2017). The Fiscal Effectiveness of the Provision of Investment Incentives.